

Magyar Zoltán

MOLDVAI CSÁNGÓ APOKRIFEK NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN

– *Gondolatok Tony Brill román mondakatalógusa kapcsán* –

A moldvai csángó népi epika iránti érdeklődést nagymértékben motiválta az abban fellelhető seregnyi olyan archaikus hagyomány, amelynek a 19–20. századi folklórgyűjtések idején már nem akadt párja a Kárpát-medencében. Különösen igaz ez mindazokra a narratívumokra, melyek többnyire apokrif biblikus kontextusban a világ eredetére, a bennünket körülvevő emberi és természeti környezet keletkezésére adnak népköltészeti magyarázatot. E mondák és a mondákkal rokon legendamesék néhány kivételtől eltekintve olyan apokrif hagyományok, melyek bár javarészt a Biblia egyes helyeire reflektálnak, nem részei annak. S mivel a moldvai folklórra csak csekély mértékben hatottak a kora újkori populáris kiadványok és a barokk prédikációs irodalom, sok tekintetben más fejlődési irányt járt be a vallásos eredetmagyarázatok és más biblikus történetek tekintében is, mint a magyar nyelvterület más részein.

E szöveghagyomány unikális volta és tematikai, tipológiai sokszínűsége már első olvasatra is szembeűnő. Minden egyedi jellegzetessége ellenére is azonban e szövegcsoport számos esetben rokonítható a román prózaepika hasonló szegmensével, és egyszersmind a közös gyökerek miatt – elvégre a csángó kultúra a moldvai magyarság katolikus voltából adódóan még javarészt a nyugati kultúrkör része –, harmonikus módon beágyazható az európai folklór regiszterébe is. Számos esetben nyilvánvaló a bizánci eredetű hagyományok interetnikus átvétele, javarészt azonban olyan folklóralkotások lelhetők fel a moldvai csángó korpuszban, melyek reliktszerű elemei a középkori Európa kulturális örökségének.

S habár a csángó apokrif hagyományok érdemben csak az 1970-es évektől váltak láthatóvá, dokumentálttá a magyar folklórkutatás számára, a modern kori folklórisztika kezdeteit lényegében e témacsoport jelentette. Az európai mitológiakutatás egyik úttörőjének tekinthető

ukrán Dragomanov nyomdokain¹ készült el a német Oskar Dähnhardt *Natursagen* című négykötetes kézikönyve, amelyben a világ eredetével foglalkozó mondák és legendák ismeretanyagát összegezte.² Dähnhardt műve meghatározó hatással volt az eredetmagyarázó mondák gyűjtésére, sőt a finn földrajzi-történeti iskola katalóguskészítő munkálatainak megkezdésére is. A *Natursagen* negyedik kötetének megjelenési évében (1912) látott napvilágot – mesekatalógusával szinte egyszerre – Antti Aarne finn eredetmagyarázó mondakatalógusa,³ esetenként mintájául szolgálva, többnyire pedig inspirálva a 20. század első évtizedeiben publikált nemzeti eredetmagyarázó monda-rendszereseket.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy ezek a kiadványok szinte egytől egyig magukon viselték a folklórszövegek tudományos rendszerezésének „gyermekbetegségeit”, hiszen rendkívül szűk körű szövegbázis alapján készültek, és a tárgyalt folklórananyag elrendezése során is felfedezhetők bennük következetlenségek. Mégis a 20. századi mondatudomány legfőbb „motorjának” ezek a többnyire csupán füzetnyi méretű kiadványok és könyvfejezetek tekinthetők, hiszen például az első vázlatos történeti monda-rendszeresítésre egészen 1943-ig várni kellett,⁴ a hiedelemmondák nagyszabású számbavételére pedig az európai folklórkutatók csak az 1950–1960-as évek fordulóján tettek kísérletet.⁵

Az eredetmagyarázó mondák iránti korabeli érdeklődés legfőbb oka az volt, hogy a kutatók a keresett nemzeti mitológiákkal és mesékkel egyaránt rokoníthatónak vélték ezeket a történeteket. Heda Jason

-
- 1 Vö. Mihailo Petrovics Dragomanov: *Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World* (Indiana University Publications, Russian and East European Series 23.). Bloomington–The Hague, 1961, Indiana University Press.
 - 2 Oskar Dähnhardt: *Natursagen, eine Sammlung Naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden I–IV*. Leipzig–Berlin, 1907–1912, B. G. Teubner.
 - 3 Antti Aarne: *Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten* (Folklore Fellows Communications 8.). Helsinki, 1912, Academia Scientiarum Fennica.
 - 4 Jaques R. W. Sinninghe: *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendarianten* (Folklore Fellows Communications 132.). Helsinki, 1943, Academia Scientiarum Fennica, 52–110. p.
 - 5 Reidar Thoralf Christiansen: *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants* (Folklore Fellows Communications 175.). Helsinki, 1958, Academia Scientiarum Fennica; Lauri Simonsuuri: *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen* (Folklore Fellows Communications 182.). Helsinki, 1961, Academia Scientiarum Fennica.

népköltészeti katalógusokat összegző kézikönyvében az ezredfordulón hat olyan művet sorolt fel, amelyben e szöveghagyomány nemzeti redakcióinak tudományos rendszerezésére kísérletet tettek,⁶ a tényleges számuk azonban mintegy kétszerese az általa említetteknek. Mint jeleztük, sok tekintetben minden későbbi eredetmagyarázó monda-rendszerezés mintája és origója – akárcsak a mesekatalógusok esetében – Antti Aarne egy műve, jelesül a finn eredetmondák és variánsaik típusmutatója volt,⁷ amelyben a főbb tematikus csoportok kialakítása – logikus és időtálló módon – is megtörtént. Az Aarne által közölt 132 típus az alábbi főbb témakörök szerint tagolódik: a világ teremtése, kozmológiai hagyományok, az ember és különféle emberi tulajdonságok eredete, a különféle népek, állatok és növények keletkezése. Ez a felosztás kisebb korrekciókkal a későbbi mondarendszerező munkákban is megmaradt, s e logikai ív mentén a vonatkozó magyar folklórhagyományok rendszerbe foglalása is elvégezhető.⁸

Az eredetmagyarázó mondák rendszerezésének legszélesebb körű megvalósítása – a Scullerus-féle román mesekatalógus függelékét⁹ is hasznosítva – Tony Brill (1910–1986) nevéhez fűződik. E jelentőség elsődleges oka maga a román folklór, amely a tárgyalt alműfaj tekintetében nagy valószínűséggel a leggazdagabb, legváltozatosabb szöveghagyományt képviseli az európai kultúrkörben – akárcsak a magyar a történeti mondák kapcsán. Brill posztumusz megjelent, Sabina Ispas és Ionel Oprîșan által sajtó alá rendezett kétkötetes román mondakatalógusának első kötete szinte teljes egészében a román aetiologikus mondaanyagot foglalja össze típusmutató formájában. Mivel Brill katalógusa az egyazon állami keretek és a földrajzi

6 Heda Jason: *Motif, Type and Genre. A Manual for Compilation of Indices & A Bibliography of Indices and Indexing* (Folklore Fellows Communications 273.). Helsinki, 2000. Academia Scientarium Fennica, 240. p.

7 Vö. Nagy Ilona: Eredetmagyarázó monda. In *Magyar néprajz*. Főszerk. Vargyas Lajos. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 106–110. p.

8 A nemzeti mesekatalógusok részeként, ám külön fejezetbe szerkesztve készült típusmutató a flamand vallón, a lapp, a liv, a román, a litván, a holland és a lengyel eredetmagyarázó mondákról. (Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI*. Budapest, 2018, Kairosz Kiadó, XI. 27–28. p.

9 Adolf Schullerus: *Verzeichnis der rumänischen Märchen und Märchenvarianten. Nach dem System der Märchentypen Antti Aarnes* (Folklore Fellows Communications 78.). Helsinki, 1928, Academia Scientarium Fennica, 84–94. p. (128 típus)

szomszédság miatt a legtöbb interetnikus folklorisztikai párhuzamot, tipológiai rokonságot mutatja a csángó mondakinccsel, érdemes részletesebben is bemutatni és reflektálni rá, már csak a mű terjedelmére (1330 oldal) is tekintettel.

Igaz, Brill román mondakatalógusának látszólag grandiózus voltát árnyalja az a tény, hogy a két kötetben a típusok többségét mindössze egyetlen szöveg képviseli, és hogy a szüzsé-leírások meglehetősen terjedelmesek, esetenként még a további variánsok ismertetése esetén is, miáltal e mű egyfajta átmenetet képez a modern folklorisztika metodikája szerint szerkesztett típusmutató és egy nagyszabású műfaji antológiai között. Ezt jelzi, hogy noha e kézikönyv valóban színes és változatgazdag folklórananyagot vonultat fel, mindösszesen 3358 típust ismertetve, a katalógus szövegbázisát „mindössze” 4863 monda alkotja, amelynek az alig félszáz településre korlátozódó moldvai csángó mondakorpusz is közel kétszerese. Brill egyébként adatbázisa létrehozása érdekében meglehetősen széles körű kutatómunkát végzett: a kiadvány bibliográfiája 216 olyan szerzői, gyűjtői publikációt említ, amelyben mondaközlésre lelt,¹⁰ és további 278 olyan periodikát (újságot, kalendáriumot) is jelez,¹¹ amelyben fellelhető volt a katalógusban hivatkozott népmonda. S noha a bibliográfiában mindössze 16 jelentősebb kéziratot gyűjteményről esik szó, a számuk bizonyára több, ugyanis a szerző az adatgyűjtés során átnézte a bukaresti Etnográfiai és Folklor Intézet, valamint a kolozsvári Folklor Intézet (AFAR) kéziratok archívumát (vagy legalábbis azok egy részét).¹²

A katalógus szövegbázisának bővítése és pontosítása érdekében végzett nagyobb szabású, szisztematikus gyűjtésről azonban Brill kutatói életműve kapcsán nem esik szó.

Mint említettük, a kiadvány fő erénye annak első kötete, ugyanis az, mint említettük, a nemzetközi folklorisztika eddigi legnagyobb szabású és tematikailag, tipológiailag egyaránt legváltozatosabb népköltészeti anyagot bemutató eredetmagyarázó mondakatalógusa. A Brill által itt közreadott 1016 típus (és altípus) sokszorosa az eddig közreadott

10 Tony Brill: *Tipologia legendei populare românești 1. Legenda etiologică* (Prefață Sabina Ispas. Ediție îngrijită și studiu introductiv de I. Oprișan.). București, 2005, Saeculum I. O., 47–59. p.

11 Brill 2005. 59–77. p.

12 Brill 2005. 78. p.

bármelyik eredetmagyarázó mondarendszerezésnek, bár az adatbázis (1780 szöveg) eme alműfaj esetében sem tűnik kimagaslóan soknak. Ez utóbbi szám kapcsán utalhatunk arra, hogy a magyar eredetmagyarázó mondák archívumában az 1990-es években azonos nagyságrendű (mintegy 1700 mondából álló) szövegtörzset jeleztek,¹³ és ez a szám az újabb folklórkiadványok tükrében, valamint az utóbbi három évtized intenzív mondagyűjtéseinek az ismeretében akár a Nagy Ilona által jelzett adatbázis duplája is lehet.

Az már a tartalomjegyzékből is kitűnik, hogy Tony Brill mondatakatalógusának leginkább kidolgozott része az eredetmagyarázó mondáké. Esetenként már-már biológiai szakkönyvként is forgatható. Utalhatunk itt a különféle állatok részletekbe menően (s tán túlságosan is aprólékosan) kidolgozott alcsoportjaira (lásd: gerincesek, madarak stb.). A katalógus eredetmagyarázó mondákat felölelő része a korábbi metodikát követve hat főcsoportra tagolódik: teremtők; kozmogóniai és kozmológiai mondák (a világ teremtése, a föld keletkezése, meteorológiai jelenségek eredete, stb.); a növényvilág eredete; az állatvilág eredete; az ember és különféle emberi tulajdonságok, javak keletkezése; népek és etnikus tulajdonságok eredete.¹⁴ Brill az eredetmagyarázó mondák kötetében tünteti fel – külön tematikus egységként – a romániai térfelszíni elemek, geográfiai képződmények, konkrét földrajzi helyek (vízfolyások, tavak, hegyek, barlangok, stb.) eredetmondáit¹⁵ – ez a műfaji tekintetben átmeneti jellegű témacsoport a magyar mondarendszerezésben számos történelmi és hangsúlyozottan lokális vonzata miatt a történelmi és kultúrtörténelmi mondák közé került be.¹⁶

A román katalógus számrendszere egyedi, és ez nem tűnik igazán szerencsés megoldásnak, ugyanis túlzottan is magas számozással (10001) indul, és a 10001–16103. közötti számsort foglalja magába.

13 Nagy Ilona: *The Catalogue of Hungarian Aetiological Legends. Artes Populares*, 16–17. (1995) 595. p. A magyar eredetmagyarázó mondatakatalógus összeállítását tervező Nagy Ilona fentebb jelzett tanulmányaiban egészen pontosan 1190 folklórszöveget jelez, valamint további 400-500 olyan szöveget, melyek a gyűjtés részeként rendszerezésre várnak. Az általa az 1990-es évek elejéig feldolgozott adatok szerint a magyar anyagban 310 eredetmagyarázó típus mutatható ki, ám azok több mint felét (184 típus) – akárcsak a román katalógus esetében – mindössze egyetlen szöveg képviseli.

14 Brill 2005. 81–486. p.

15 Brill 2005. 487–652. p.

16 Magyar 2018. 9–41. p.

A minta ez esetben is nyilvánvalóan a nemzetközi mesekatalógus számozása volt, azonban az AaTh/ATU 1–2400. közötti úr így egyrészt betöltetlen maradt, másrészt Brill vélhetően nem számolt azzal a ténnyel, hogy a monda műfaja tipológiai szempontból a mesénél jóval szerteágazóbb és komplexebb, és egy-egy folklórszöveg többnyire nem tiszta típus, hanem különféle motívumok hol törvényszerű, hol pedig esetleges láncolatából épül fel, melyek kapcsán a mondaformálódás tartalmi-logikai szintjeit is érzékeltetni érdemes, sőt többnyire szükséges. E Brill által megalkotott számrendszerben a 10001–13035. között kerültek elhelyezésre az eredetmagyarázó mondák, esetenként a számokhoz társított A, B, C, D jelzettel különböztetve meg egy-egy típus altípusnak tekinthető szövegváltozatait. E megoldás hátránya, hogy egy mellékjel szerinti szám hiányában elmaradt a típus közös, lényegi elemeinek az ismertetése, e tekintetben valamelyest magára hagyva a katalógushasználót. Egyébiránt viszont az adott típusleírások egységek és átláthatóak: a típusszámhoz tartozó típuscímet követi az általános földrajzi lokalizáció (három nagy földrajzi régió – Erdély, Munténia, Moldva – alapján), majd a monda forráshelyének jelzése (ahol tudható) a gyűjtési hely pontos megjelölésével, és alatta a szüzsé részletes kifejtése, külön-külön bekezdésekkel tagolva az abban szereplő epizódokat és tartalmi egységeket. Amennyiben az adott típusnak több előfordulása is ismert, arab számozással a további szövegváltozatok is az adott típuscímen belül kerülnek említésre vagy rövidebb kifejtésre, és a típusleírás végén esetenként belső utalók is találhatóak az adott típus szövegpárhuzamaira utalva a kézikönyvben.

Mivel a román mondaklasszifikáció a moldvai csángó anyaghoz hasonlóan egy műfajilag átfogó igényű rendszerezés, érdemes röviden ismertetni a Brill-féle katalógus második kötetét is. E szintén vastkos, bár az elsónél kevésbé testes kötetben szerepelnek a hiedelemmondák (389 típus 528 szöveg alapján),¹⁷ a vallásos témájú mondák (398 típus 673 szöveg alapján),¹⁸ valamint a történeti mondák (1060 típus 1265 szöveg alapján).¹⁹ A gazdag és még a 20. század második felében is

17 Tony Brill: *Tipologia legendei populare românești 2. Legenda mitologică. Legenda religioasă. Legenda istorică* (Ediție îngrijită și prefață de I. Opreșan.). București, 2006, Saeculum I. O., 9–16. p.

18 Brill 2006. 127–272. p.

19 Brill 2006. 273–558. p.

eleven román hiedelemanyag ismeretében valamelyest szegényesnek hat a kézikönyv hiedelemmondákat reprezentáló része, hiszen e valamivel több mint félszáz szöveg egy alaposabb táji folklórgyűjtemény anyagával egyenlő. A csekély szám oka vélhetően a kor kultúrpolitikájában keresendő, ideológiailag ugyanis nem volt kívánatos a kommunista éra évtizedeiben a szocialista embertípussal nehezen összeegyeztethető babonák és „babonás történetek” gyűjtése. Ez az egyik magyarázata annak is, hogy e korból az egyébként kiváló romániai magyar folklórkiadványokban is csak szórványosan tűnnek fel hiedelemközlések, hiedelemtörténetek. Brill hiedelemmonda-rendszerzése mindazonáltal impresszív benyomást nyújt a román nemzeti hiedelemanyagról, hiszen a román néphit ismert tematikus csoportjai és hiedelemalakjai mind szerepelnek benne – harmonizálva az International Society for Folk Narrative Research munkabizottsága által még 1963-ban lefektetett klasszifikációs kritériumokkal: sors; halál és halottak; természeti szellemek; átváltozó lények; ördög és sztrigoj; mágikus erejű emberek; mitikus népek; kincsek. Ha valaki a román hiedelemanyagról behatóbb ismereteket kíván szerezni, az utóbbi évtizedekben publikált román néphit enciklopédiák²⁰ mellett elsősorban e műből tájékozódhat részletekbe menően. Különösen gazdag hagyományanyag szól például az ördögről, amely e katalógus alapján központi alakja a román néphit természetfeletti lényeknek,²¹ ellenben a boszorkány hiedelemalakja mutatja legpregnansabban a keleti kultúrkör különbözőségét, akárcsak a moldvai csángó folklórtól is, hiszen funkciói, szerepkörei más hiedelemalakokéval (például sztrigoj) keverednek.

Az ideológiai tiltás nyilvánvalóan érintette a román mondatakatalógus következő egységét is, amely a vallásos témájú, de nem eredetmagyarázó mondák típusmutatója. Mivel a román néphagyományt teljesen átszövi a szentekkel kapcsolatos szokás- és hiedelemanyag, a rájuk vonatkozó narratív hagyományanyagot sem nélkülözhetette e kézikönyv, és a recens gyűjtések és gyűjtemények hiányát pótolták a korábbi időszak annál számosabb vonatkozó publikációi. E lapokon a főbb bibliai szereplőkkel és az ortodox egyház szentjeivel kapcsolatos

20 Például: Ovidiu Bîrlea: *Mică enciclopedie a poveștilor românești*. București, 1976, Editura Științifică și Enciclopedică; Mihai Coman: *Bestiarul mitologic românesc*. București, 1996, Editura Fundației Culturale Române.

21 Brill 2006. 50–65. p.

hagyományanyag olvasható, apokrif történetek és középkori gyökerű legendák vegyesen.

A kézikönyv utolsó nagy egységét képező történeti mondák rendszerezése felemás képet mutat: noha meglepően gazdag anyagot vonultat fel, szerkezetileg szervesnek hat. E mintegy két és félszáz oldalas fejezet ugyanis javarészt a román folklórban szereplő történelmi alakok regisztere, a régmúlt háborúk eseményei már inkább csak jelzésszerűen tűnnek fel benne. E történeti hagyományok Brill általi számbavétele legfőképpen azért disszonáns, mert jelentős részük nem is román hagyomány, hanem az erdélyi szászok folklóröröksége. Friedrich Müller *Siebenbürgische Sagen* című művének második, nagyszombati kiadása²² például teljes egészében beolvasztásra került a címében is hangsúlyozottan *román* (és nem romániai) mondakatalógusba, és ez elmondható több más romániai német forráskiadványról is, sőt Müller műve által esetenként még székelyföldi magyar folklórhagyományok is részévé váltak – indoklás nélkül – a tárgyalt kézikönyvnek. Mindez – már csak mennyiségi arányuk miatt is – különösen a történeti és helyi mondák kapcsán zavaró, de bizonyos mértékig torzítja a többi alműfajról alkotott képet is, hiszen egy-egy adott típus olvasása közben az irodalmi hivatkozás nyomán sejthető vagy nyilvánvaló, hogy adott esetben nem román, sőt a legtöbb esetben még csak nem is romániai folklórhagyomány szerepel a kötetben, hiszen az adott szöveget Erdélyben rögzítették 1920 előtt. Vagy éppen Moldvában magyar anyanyelvű katolikusoktól, mint mutatja azt a 20. század elejéről származó román nyelvű mondaközlés is, amely Nagy István vajda és a forrófalvi leány mondájának egyik legkorábbi előfordulása, és amely monda címében (*Domnița ungueroaică*) és földrajzi lokalizálásában (Valea Mare, Nagypatak) egyaránt jelzi indirekt módon, hogy itt valójában egy moldvai csángó folklórhagyomány lett feljegyezve.²³

Persze a hivatkozott mondák többsége a történeti mondák között is román hagyomány. Ilyen narratív tradíció olvasható a kötetben az Alexandru Machedonnak nevezett Nagy Sándorról, római és bizánci császárokról, dák királyokról, moldvai és havasalföldi vajdákra, akik közül kiemelkedik a moldvai fejedelem, Ștefan cel Mare

22 Friedrich Müller: *Siebenbürgische Sagen*. Wien–Hermannstadt, 1885, Graeser.

23 S. Teodorescu-Kirileanu: *Amintiri ale poporului despre Ștefan cel Mare*. București, 1904, Editura Minerva, 106. p. Lásd még: Brill 2006. 383. p.

mondaköre,²⁴ valamint a két fejedelemséget egyesítő, a jobbágyságot megszüntető, sok tekintetben a magyar Mátyás királyra emlékeztető Alexandru Cuza alakja.²⁵ És – akárcsak a magyar (és csángó) folklórban – a tatár–török mondakör, amelynek a démonikus ellenségkép éppúgy részét képezi, mint a különféle alapítási hagyományok. Az utóbbiak ugyan szűkösebben, mint a Kárpát-medencei hagyománykörben, ám olyan eklatáns mondatípusok, mint a Sári-Mári típus, a tatárok öreganyjáról szóló mesei áthallású történet, az édesanyja által meglátogatott, a tatárok által elrabolt és közöttük maga is emberevővé vált lány története, vagy éppen a tatár–török fogságból történő kalandos hazatérések esetei részei mindkét nemzet népi történelmi emlékezetének.

Sajnálatos, hogy a román mondakatalógus teljes egészében románul, angol nyelvű tartalomjegyzék és tartalmi kivonat nélkül készült, és a kiadvány olvasóját konkordanciajegyzék és motívumindex sem segíti a típusmutató használatában. Azonban minden hibája és hiányossága ellenére is olyan kézikönyv Tony Brill műve, amely a svéd²⁶ és magyar²⁷ mondakatalógusok mellett átfogó igénnyel mutatja be egy európai nemzet mondahagyományának közel egészét, és amely műfaji klasszifikáció a moldvai csángók mondahagyományának kutatása kapcsán a legtöbb paralel példát, rokonítható hagyományt tartalmazza.



*Naplórészlet IV., 2021
(11 x 34 cm, tollrajz)*

24 Brill 2006. 377–414. p.

25 Brill 2006. 330–359. p.

26 Bengt af Klintberg: *The Types of the Swedish Folk Legend* (Folklore Fellows Communications 300.). Helsinki, 2010, Academia Scientiarum Fennica.

27 Magyar Zoltán: *A magyar történelmi mondák katalógusa I–XI.*; *Uő: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus I–IV.* Budapest, 2021, Kairosz Kiadó.